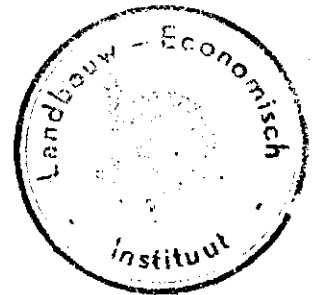

18

614454

BESTAANSBRONNEN RENKUM

PRACTISCHE ONDERZOEKINGEN OP SOCIAAL-ECONOMISCH EN PLANOLOGISCH GEBIED

A: Sociaal-economische onderzoeken van de Noordelijke Economisch-Technologische Organisatie.

- 1 *Dr E. W. Hofstee*
SOCIAAL-ECONOMISCHE PROBLEMEN DER
GRONINGER VEENKOLONIËN
- 2 *Dr E. W. Hofstee*
BESCHOUWINGEN OVER DE ECONOMISCHE
STRUCTUUR VAN DE STAD GRONINGEN EN
HAAR TOEKOMSTIGE INDUSTRIËELE ONT-
WIKKELING (*ter perse*)

B: Sociaal-economische onderzoeken van het Economisch Technologisch Instituut Overijssel.

- 1 *I. Dijkstra, econ. cand.*
EEN WELVAARTSONDERZOEK IN NOORD-
OOST-OVERIJSSSEL (*ter perse*)
- 2 *Drs Sj. Groenman*
DE BESTAANSBRONNEN DER GEMEENTE
RENKUM

Drs S.J. GROENMAN
SOCIOGRAAF BIJ HET ECONOMISCH TECHNOLOGISCH
INSTITUUT OVERIJSEL

DE BESTAANSBRONNEN DER GEMEENTE RENKUM

Onderzocht op verzoek van het
Gemeentebestuur van Renkum

MET EEN VOORWOORD VAN
Mr J. TER HORST
WVD. BURGEMEESTER

„Pract. Onderz.“ B 2

ASSEN, MCMXLVI
VAN GORCUM & COMP. N.V. (G. A. HAK & H. J. PRAKKE)

VOORWOORD VAN Mr J. TER HORST.

waarnemend Burgemeester van Renkum.

De luchtlanding op Zondag 17 September 1944 heeft in de gemeente Renkum diepe sporen achtergelaten. Na een hevig bombardement op Wolfheze zijn de Engelsche Airborne-troepen daar gedaald. Terstond hebben zij getracht langs verschillende wegen de brug in Arnhem te bereiken. Dit is slechts ten deele gelukt. Ongeveer 600 man hielden 3 dagen lang de Noordelijke oprit van de brug in handen. Een tienmaal zoo groote troepenmacht bleef in Oosterbeek steken en heeft zich daar 9 dagen lang met grooten heldenmoed tegen zware Duitsche aanvallen verdedigd. In Oosterbeek had Generaal Urquhart zijn hoofdkwartier en vandaar uit zijn de overblijfselen der divisie ten slotte over den Rijn dwars door de Betuwe naar Nijmegen teruggetrokken. „The battle of Arnhem” is in Oosterbeek uitgevochten.

De spontane vlucht van een deel der bevolking, bevreesd voor herhaling van het oorlogsgeweld, werd door de Duitschers met groote handigheid uitgebouwd tot een verplichte evacuatie van de geheele gemeente. Gedurende den ganschen winter 1944/45 hadden de Duitschers vrij spel voor plundering en vernieling. Een loopgraaf werd aangelegd langs den Rijn over alle heuvels van den Veluwezoom van Arnhem tot Wageningen, 18 km lang en 2 m diep, gestut door uitgebroke vloeren en deuren. Uiteraard hielden de Geallieerden deze werkzaamheden maanden lang onder artillerievuur, waarbij Doorwerth en Heveadorp, beide aan den Rijn gelegen, ontzettend zijn gehavend.

De definitieve bevrijding van de gemeente is tenslotte op 17 April 1945 uit het Oosten

over den IJssel, niet uit het Zuiden over den Rijn, gekomen. Ter misleiding van den vijand hebben de Canadeezen echter tevoren een hevig artillerievuur geopend op de dorpen Renkum en Heesum, waardoor ook deze zwaar zijn beschadigd.

Zoo hebben alle zes dorpen van de gemeente zwaren tol aan den oorlog betaald. Van de ruim 5000 huizen zijn 770 geheel of nagenoeg geheel verwoest, waaronder het gemeentehuis en meerdere kerken en scholen. Niet één huis is volkomen gaaf. Zwaar beschadigd zijn ook alle industrieën in de gemeente.

Sinds jaren werden academische debatten gevoerd over de vraag: behoort de gemeente Renkum uitsluitend rust- en recreatiegebied te zijn of kan zij daarnaast plaats blijven bieden voor industrie? Door de verwoestingen werd deze vraag plotseling van acuut en practisch belang. De meeningen van de vakkundige planologen in den lande liepen al evenzeer uiteen als die van de inwoners der gemeente.

Zoekend naar den weg om opnieuw welvaart in de gemeente te brengen heeft het gemeentebestuur reeds kort na de bevrijding een sociaal-aardrijkskundig onderzoek doen instellen naar de bestaansbronnen van de gemeente Renkum. Bij gebreke van een dergelijke instelling in Gelderland werd de opdracht gegeven aan het Economisch-Technologisch Instituut voor Overijssel, welks medewerker Drs. Sj. Groenman zich met groote ambitie van zijn taak heeft gekweten.

Het onderzoek is ingesteld zonder eenig vooropgezet doel. De gegevens zijn bijeenge-

bracht niet ter verdediging van een reeds gevormd standpunt, maar om bij besturende en adviseerende colleges het vormen van een standpunt mogelijk te maken, in het belang van alle ingezetenen. Zonder eenige beïnvloeding vanwege het gemeentebestuur of andere autoriteiten is de schrijver aan het werk getogen.

Bij besprekingen over het toekomstig beeld van de gemeente met den Rijksdienst voor

het Nationale Plan, het College van Algemeene Commissarissen voor den Wederopbouw en den Provinciaalen Planologischen Dienst heeft het rapport reeds goede diensten bewezen.

Gaarne heeft het gemeentebestuur voldaan aan het verzoek van schrijver en uitgever om het door publicatie in ruimeren kring bekendheid te geven.

Oosterbeek, 8 December 1945.

DE BESTAANSBRONNEN DER GEMEENTE RENKUM.

RAPPORT, UITGEBRACHT OP VERZOEK VAN HET GEMEENTEBESTUUR VAN RENKUM,
IN VERBAND MET DE PLANNEN TOT WEDEROPBOUW.

Inleiding.

De oorlogshandelingen, welke volgden op de historische luchtlandingen van 17 September 1944, hebben in de streek ten Westen van Arnhem, in het bijzonder in de gemeente Renkum, waaronder het dorp Oosterbeek ressorteert, zware schade tengevolge gehad. De oorlogssituatie, die zich na het terugtrekken van de Britsche troepen naar de Betuwe ontwikkelde, heeft evenzeer aan het aanzien van den Veluwezoom geen goed gedaan. Van wat aanvankelijk gespaard bleef werd veel nadien door bombardement vernield.

De omvang van de door het oorlogsgeweld aangerichte schade heeft de vraag doen rijzen, in hoeverre het wenschelijk is bij het opstellen van het plan voor den wederopbouw beslissingen te nemen, die ook van invloed zijn op de economische structuur der gemeente. In het bijzonder is de vraag naar voren gekomen, of het juist is toe te staan, dat de zwaar beschadigde Heveafabrieken worden herbouwd. Een ontkennend antwoord hierop zou beteekenen, dat deze fabrieken, welke een groote oppervlakte beslaan, uit de gemeente Renkum zouden verdwijnen. Oogenschijnlijk lijkt het vreemd, gezien de onmogelijkheid van verplaatsing binnen de gemeente, dat men zich zou verzetten tegen den herbouw van een bedrijf, dat in zijn soort tot de belangrijkste van ons land behoort en dat in 1939 aan circa 1.600 arbeiders en arbeidsters werk verschafte. Dat men nochtans niet algemeen de meening is toegedaan, dat wederopbouw wenschelijk is, heeft als oorzaak de ligging van het fabrieks-

complex in een landschap, hetwelk tot de schoonste van ons land moet worden gerekend en waarvan de waarden aan natuurschoon, die omgezet worden in toeristische waarden, zeer groot zijn. Ook is wel de meening uitgesproken, dat de aanwezigheid der fabriek aan de gemeente geen voordeel heeft gebracht.

Eveneens wordt uit aesthetische overwegingen bezwaar gemaakt tegen de ligging van de door de oorlogshandelingen in ernstige mate beschadigde gasfabriek. Ten aanzien van andere industriele bedrijven, welke zijn beschadigd, zijn geen bezwaren geuit.

Het doel van dit rapport is in de eerste plaats te doen uitkomen van welke bestaansbronnen de gemeente Renkum afhankelijk is en met name welke de beteekenis is in dit opzicht van toerisme en industrie, in het bijzonder van de rubbernijverheid. Tot beter begrip der verhoudingen is het daarbij noodig althans eenigermate de deelen, waaruit de gemeente Renkum is samengesteld, te karakteriseeren. De gevolgen, welke het overplaatsen der Heveafabrieken naar elders voor de gemeente zou hebben, zullen worden nagegaan. In de tweede plaats zal aandacht worden gewijd aan het vraagstuk der gaslevering in de gemeente Renkum en aan de vraag, in hoeverre om aesthetische of economische redenen een verandering in de wijze van gaslevering wenschelijk is.

Daar men de problemen der economische structuur eener gemeente steeds moet zien tegen den achtergrond van aantal en groei van het zielental gaan enkele demografische

beschouwingen vooraf aan de hoofdstukken, welke op de genoemde problemen betrekking hebben.

Demografische verschijnselen.

De gemeente Renkum is in haar tegenwoordigen vorm ontstaan op 1 Januari 1923, toen de gemeente Doorwerth werd opgeheven en bij Renkum gevoegd. Onder de voormalige gemeente Doorwerth ressorteerden Heelsum, Doorwerth, een groot deel van Wolfheze en ook Huis ter A (Heveadorp), terwijl tot Renkum behoorden Ooster-

beek, Renkum en de rest van Wolfheze. Het was niet de eerste keer, dat al deze dorpen en buurtschappen één gemeente gingen vormen. Reeds in 1811¹⁾ werd een mairie Oosterbeek van dezen omvang gevormd, welke evenwel na het einde van de Fransche overheersching in twee aparte gemeenten werd gesplitst. Tezamen telden Renkum en Doorwerth op 21 October 1811 1.485 inwoners. In den loop der deceniën is het zielental snel gestegen, zooals uit onderstaande cijfers blijken kan.

21 October 1811 . . .	1.485	inwoners, waarvan Doorwerth	285,
1 Januari 1830 . . .	2.067	„ „ „	300,
1 Januari 1840 . . .	2.561	„ „ „	335,
19 November 1849 . . .	3.341	„ „ „	338,
31 December 1859 . . .	4.133	„ „ „	351,
1 December 1869 . . .	4.910	„ „ „	318,
31 December 1879 . . .	5.861	„ „ „	273,
31 December 1889 . . .	7.467	„ „ „	364,
31 December 1899 . . .	8.690	„ „ „	455,
31 December 1909 . . .	10.430	„ „ „	1.009,
31 December 1920 . . .	13.978	„ „ „	1.840.
31 December 1930 . . .	18.524		
31 December 1940 . . .	21.638		
31 December 1943 . . .	23.600		

Bij de samenvoeging der gemeenten op 1 Januari 1923 bedroeg het zielental 14.958, waarvan te Doorwerth 2.025.

Ook in het laatste kwart der vorige eeuw is de groei der bevolking doorgegaan. Renkum gedroeg zich toen niet als een platelandsgemeente. In agrarische streken stagneerde in die dagen de bevolkingsgroei en vond afvloeiing plaats naar de steden. In de kleine gemeente Doorwerth was ook eigenlijk geen sprake van stagnatie. Renkum had in de vorige eeuw al vrijwat industrie, terwijl bovendien het aanzienlijke vrouwenoverschot er op wijst, dat ook toen reeds tal van betergesitueerden (met huispersoneel!) zich aan den Veluwezoom vestigden. Van de

totale beroepsbevolking was in 1899 volgens de in dat jaar gehouden Beroepstelling 15,7 % werkzaam in de papier- en steenfabrieken en 16,8 % in „huiselijke diensten”, tegenover 15,8 % in landbouw en veeteelt. Overigens leide men uit het bovenstaande niet af, dat Renkum en Doorwerth in de vorige eeuw een vestigingsoverschot hadden. In de meeste jaren was het omgekeerde het geval. De door migratie geleden verliezen werden evenwel — dit geldt dan speciaal voor Renkum — in ruime mate overtroffen door de geboorteoverschotten.

In de gemeente Doorwerth doen zich al spoedig in deze eeuw, n.l. na de komst der gestichten te Wolfheze, eigenaardige, hoewel alleszins begrijpelijke demografische verschijnselen voor. De sterfte overtreft n.l. na

¹⁾ Décret Imperial du 21 Oct. 1811 sur la conscription des arrondissements, cantons et communes.

1907 geregeld de geboorte, terwijl daarbij steeds groote vestigingsoverschotten worden geboekt. De demografische structuur der gestichten heeft uiteraard ook invloed op de demografische verschijnselen van Renkum en Doorwerth tezamen. Het sterftecijfer wordt er door verhoogd, het geboortecijfer verlaagd, het cijfer voor de ingekomen personen weer verhoogd. Wanneer men $\pm$ 1940 in de gemeente Renkum een sterftecijfer vindt van 11 ‰, hetgeen hoog is, dan dient men de aanwezigheid der gestichten in rekening te brengen. Het relatief lage geboorteoverschot ($\pm$ 1940 : 7 ‰) wordt althans voor een deel door het hooge positieve migratiesaldo op natuurlijke wijze gecompenseerd, omdat bij wijze van spreken een groot deel der gestichtsbevolking (krankzinnigen) naar Wolfheze komt om er te sterven.

In den vorigen wereldoorlog kan, te beginnen in 1915/1916, een sterke groei door immigratie worden geconstateerd voor Doorwerth zoowel als voor Renkum (zie bijlage 1). Doorwerth had zoals gezegd na de komst der gestichten steeds vestigingsoverschotten. Met Renkum was dit evenwel niet zoo regelmatig het geval. De in den oorlog gesignaleerde immigratie hangt samen met de stichting der rubberfabriek op Huis ter A. Het is wel goed er op te wijzen, dat de stichting van deze fabriek op het territoir der gemeente Doorwerth onmiskenbaar ook invloed heeft gehad op den loop der bevolking der toenmalige gemeente Renkum. Blijkens het Provinciaal Verslag voor Gelderland hadden de Vereenigde Nederlandsche Rubberfabrieken op 31 December 1916 reeds 258 arbeiders in dienst, welk aantal op 31 December 1918 gestegen was tot 431. Een groot deel der arbeidskrachten was niet afkomstig uit de gemeenten Doorwerth of of Renkum, doch met de fabriek overgekomen uit Hoogezand en Sappemeer.

Tot 1923 houden beide gemeenten groote vestigingsoverschotten. Wanneer op 1 Jan. 1923 de gemeente Doorwerth in Renkum opgaat, is de nieuwe gemeente Renkum demo-

grafisch gesproken vol groeikracht. Ook wanneer men de gestichten te Wolfheze buiten beschouwing laat groeit de gemeente Renkum evenzeer door migratiesaldo als door geboorteoverschot (bijlage 2). Het aantal inwoners bedroeg op 1 Januari 1923 14.958 (Renkum 12.933 en Doorwerth 2.025) en op 31 December 1943 23.600.

De immigratie, welke in de gemeente Renkum in de laatste 20 jaren heeft plaats gevonden, is voor een deel het gevolg van de omstandigheid, dat Renkum een aangename woongelegenheden biedt voor menschen, die elders (Arnhem) hun werkzaamheden hebben zoowel als voor gepensioneerden en oud-Indischgasten. Het is duidelijk, dat de vestiging van bejaarde menschen een verhooging van het sterftecijfer tengevolge heeft gehad en een zij het wat geringer daling van het geboortecijfer, beide per 1.000 der gemiddelde bevolking. Bij het beschouwen van de cijfers van bijlage 1 houde men daarmede rekening.

Eenigen invloed op den groei van het zielental zal ook de uitbreiding van de rubberfabriek hebben gehad. Volgens de Bedrijfstelling van 31 December 1930 waren er 677 arbeidskrachten aanwezig en aan den vooravond van den tweeden wereldoorlog $\pm$ 1.600. Een deel van de arbeiders was en is echter niet woonachtig in de gemeente Renkum. In 1930 woonden er van de 677 arbeidskrachten 405 in de gemeente, in 1939 van ruim 1500 meer dan 1050.

Zoals gezegd is het geboorteoverschot in de gemeente laag. De oorzaken daarvan werden reeds aangegeven. Het geboortecijfer beweegt zich in deze eeuw steeds onder de overeenkomstige Rijkscijfers, in sommige perioden zelfs aanmerkelijk (zie bijlage 3). Het sterftecijfer is aanvankelijk relatief laag, doch al vóór 1910 wordt dit anders. Vooral na den eersten wereldoorlog heeft Renkum een uitgesproken hoog sterftecijfer.

De leeftijdsopbouw der bevolking, waarvoor verwezen wordt naar bijlage 4, vertoonde in 1930 dan ook een smallere basis

dan die van Nederland als geheel. Bij de mannen zijn alle lagen tot 50 jaar minder dicht bezet, bij de vrouwen treden reeds in de leeftijdsgroepen van 15—19, 20—24 en 25—29 jaar, de groepen dus, waarin veel dienstboden worden aangetroffen, overschotten op in vergelijking met het Rijk. In de hogere leeftijden vindt men dergelijke overschotten evenzeer en wel in sterker mate dan bij de corresponderende leeftijdslagen der mannen.

Zooals ook in andere gemeenten is de bevolking van Renkum sedert het begin dezer eeuw verouderd door het terugloopen van het geboortecijfer en den verlengden levensduur. Of na 1930 deze tendens zich nog heeft voortgezet mag worden betwijfeld aan de hand van de cijfers der kiezerslijsten, welke vermelden het aantal inwoners, dat per 15 Mei den leeftijd van 25 jaar heeft bereikt. In 1930 was volgens de uitkomsten der Volkstelling 53,6% der bevolking 25 jaar en ouder. In vergelijking met andere

gemeenten is dit percentage aan den hoogen kant, wat temeer opvallend is, omdat in de gemeente Renkum zooveel dienstboden, die voor een groot gedeelte jonger zijn dan 25 jaar, worden aangetroffen. In 1930 maakten de dienstboden (alleen dus de vrouwen in „huiselijke diensten”) 12,9% van de totale beroepsbevolking uit, hetgeen ook in vergelijking met stedelijke gemeenten zeer hoog is. In verband hiermede staat ook het zeer hooge vrouwenoverschot. Einde 1943 bedroeg de getalsverhouding mannen : vrouwen 100 : 110.

De deelen der gemeente.

De Uitkomsten der Volkstelling 1930 zijn tot dusverre nog steeds het beste uitgangspunt voor beschouwingen over de verspreiding der bevolking over het gemeentelijk grondgebied. Volgens deze uitkomsten woonden de 18.524 inwoners, welke op 31 December 1930 aanwezig waren, in onderstaande dorpen en buurtschappen:

Oosterbeek	8.770	47,3 %
Renkum—Heelsum	7.106	38,4 %
dorp en villapark Doorwerth	181	} 4,8 %
Heveadorp	707	
Hoogwolfheze/Buunderkamp	1.327 (834 in inrichtingen)	7,2 %
anderen	433	2,3 %
T o t a a l		18.524
		100,— %

Het aandeel van Oosterbeek in de totale bevolking van Renkum (en Doorwerth) bewoog zich vanaf het begin der vorige eeuw meesttijds boven de 50%. Het bedroeg in 1811 52,5%, in 1849 54,3%, in 1859 51,9%, in 1869 55,7%, in 1879 57,8%, in 1889 56,5%, in 1899 56,4%, in 1909 53,7%, in 1920 48,—%, in 1930 47,3%. De achteruitgang in deze eeuw is het gevolg van de opkomst van Wolfheze, Huis ter Aa (Heveadorp) en de verspreide bebouwing.

In de buurtschap Wolfheze woonden in 1899 9 personen, in 1909 497, in 1920 983 en in 1930 1.313. Huis ter Aa (Heveadorp) komt eerst in 1920, dus na de stichting der Ver. Ned. Rubberfabrieken, in de telling

voor. De nederzetting had toen 589 zielen, een aantal dat in 1930 was aangegroeid tot 707. Zooals Wolfheze in hoofdzaak bestaat uit het krankzinnigen- en blindengesticht, zoo bestaat Heveadorp alleen uit woningen van personeel der Heveafabriek. In 1930 vond men er 131 woningen, nu, inclusief de verwoeste, 154.

De groep der verspreide huizen, waaronder tal van villa's, niet behoorende dus tot een kern, omvatte in 1930 in elk geval 433 personen. Bij dit aantal moet men evenwel nog tal van villabewoners optellen, die buiten de eigenlijke kom van Oosterbeek, Renkum of Heelsum gevestigd zijn, alsook die welke wonen in het villapark Doorwerth.

Belangwekkend wegens de onderlinge verschillen is de gemiddelde woningbezetting in de onderscheiden dorpen en buurtschappen ¹⁾).

Oosterbeek	3,5
Renkum	4,5
Heveadorp	5,4
Wolfheze	4,8
dorp Doorwerth	4,1
villapark Doorwerth	3,6
overige woningen	4,1

Als men nu bedenkt, dat in Oosterbeek en villapark Doorwerth relatief veel inwonende dienstboden voorkomen, moet men wel tot de conclusie komen, dat het gemiddeld aantal kinderen per woning daar wel zeer laag is. De veroudering der bevolking, waarvan in het vorige hoofdstuk sprake was, geldt dus vooral voor Oosterbeek.

Wat de dienstboden betreft kan ter staving van het bovenstaande gewezen worden op het vrouwenoverschot van Oosterbeek. In

1930 vond men daar, afgezien van de personen ondergebracht in inrichtingen, 4.098 mannen en 4586 vrouwen. Het vrouwenoverschot bedroeg dus 488. Voor de geheele gemeente Renkum bedroeg het vrouwenoverschot, ongerekend de gestichtsbevolking 479, waaruit dus volgt, dat in Renkum, Heveadorp, Wolfheze en Doorwerth een mannenoverschot bestond van 9. De bijzondere positie van Oosterbeek komt hierbij dus duidelijk tot uiting. Toch is op dit punt de tegenstelling niet zoo groot als in de gemeente Rheden, waar het vrouwenoverschot voor Velp 899 bedroeg en in de rest der gemeente een mannenoverschot van 213 bestond.

De veroudering der Oosterbeeksche bevolking kan ook nog op andere wijze dan door middel van de woningbezetting worden bewezen. In onderstaand staatje zijn samengebracht de uitkomsten van de Volkstelling 1930 en de aantallen kiesgerechtigde inwoners tijdens de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1935 en 1939.

	procentueele verdeling		
	inwoners 1930	kiezers 1935	kiezers 1939
Oosterbeek	47,3	53,8	56,4
Renkum/Heelsum	38,4	37,1	33,5
Wolfheze	7,2	4,7	5,4
Heveadorp/Doorwerth	4,8	4,4	4,8
overigen	2,3	—	—
	100,—	100,—	100,—

Eenig licht op de verschillen tusschen de dorpen en buurtschappen werpt ook onderstaand staatje, waarvoor de gegevens weder-

om ontleend zijn aan de Volkstelling 1930. Dit staatje behelst een inventarisatie der in 1930 aanwezige gebouwen (geen woningen).

	Oosterbeek	Renkum	Wolfheze	Doorwerth	Heveadorp	rest	totaal
Hotel's, rest. en vergaderlokale	34	32	2	1	4	6	79
scholen	14	7	1	—	1	—	23
kerkgebouwen, evangel.geb.	7	6	2	—	—	—	15
kantoorgebouwen	14	5	2	—	1	1	23
koetshuizen, garages	194	111	12	2	4	57	380
andere gebouwen w.o. winkels	217	162	30	5	7	8	429

¹⁾ Alleen bewoonde woningen. Gestichten buiten beschouwing gelaten.

Uit dit staatje blijkt vooreerst, dat de meerderheid der hotels en restaurants niet in Oosterbeek wordt gevonden. Wel vindt men er de meeste groote hotels. Men kan uit bovenstaande cijfers afleiden, dat de beteekenis van het toerisme te Renkum en Heelsum niet mag worden onderschat. Overigens blijven hier de pensions buiten beschouwing. Meer dan de helft der koetshuizen, garages en stallen vindt men in Oosterbeek (inwonertal 47,8 %). Eenerzijds kan dit worden toegeschreven aan de aanwezigheid van boerenwoningen, anderzijds aan die van villa's. De frequentie der „andere gebouwen”, waaronder winkels een belangrijke plaats innemen, geeft een aanwijzing, dat in Oosterbeek relatief meer winkels worden gevonden dan in Renkum (frequenties 1 op 40 inwoners en 1 op 44 inwoners).

Over het verschil in beteekenis van het toerisme in Oosterbeek en Renkum verspreidt het gasverbruik eenig licht. De invloed van het toerisme op het gasverbruik doet zich uiteraard vrijwel alleen gevoelen in de zomermaanden. Naast elkander kunnen nu worden gesteld het gasverbruik volgens de meteropname in September, aangevende het verbruik in het grootste deel van Augustus en het verbruik volgens de opname in December, beide voor het jaar 1939. Het verbruik voor straatverlichting blijft uiteraard buiten beschouwing. Het resultaat der vergelijking vindt men hieronder:

	Oosterbeek	Renkum
Septemberopname	68.700 m ³	28.213 m ³
Decemberopname	52.224 m ³	22.773 m ³
Verskil	16,476 m ³	5.440 m ³

Als men nu aanneemt, dat het meerverbruik in den zomer wordt veroorzaakt door het toerisme, wat wel in hoofdzaak zoo zal zijn, zou uit bovenstaande cijfers volgen, dat

het toerisme in Oosterbeek ongeveer drie maal zoo belangrijk is als in Renkum. Daar het aantal hotels nagenoeg evengroot is in beide plaatsen moet het verschil ten gunste van Oosterbeek veroorzaakt worden door de aanwezigheid van grotere hotels en tal van pensions.

Betreffende de overige verschillen in economische structuur tusschen Oosterbeek en Renkum (+ Heelsum) — Wolfheze en Heveadorp behoeven wel niet nader te worden belicht — kan worden opgemerkt, dat men in Oosterbeek aantreft 1 groote en enkele kleine wasscherijen, verschillende meubelfabrieken, een elastiekfabriek, een bleekpoederfabriek, een soepblokjesfabriek en de gasfabriek. In Renkum—Heelsum vindt men 4 papierfabrieken, 3 steenfabrieken, 2 flinke en enkele kleine wasscherijen, een meubelfabriek en een lederwarenfabriek. Door den omvang van het personeel der papier- en steenfabrieken heeft Renkum ongetwijfeld een veel sterkeren industrieelen inslag dan Oosterbeek. In dit verband kan worden medegedeeld, dat van het personeel der beide papierfabrieken van Van Gelder (in 1939 circa 700 arbeidskrachten) slechts een enkele te Oosterbeek woont. Wel zijn te Oosterbeek 300—400 arbeiders der Heveafabrieken woonachtig benevens arbeiders, welke werkzaam zijn op fabrieken te Arnhem. Bij het bespreken der economische structuur der geheele gemeente Renkum wordt hierop dieper ingegaan.

Van de sociale en economische verschillen tusschen de deelen der gemeente is een interessant beeld verkregen door de uitkomsten van de woningtelling, welke in 1942 van gemeentewege is gehouden. Wij nemen hieronder een staatje over uit het betreffende rapport¹⁾. (Zie pag. 13.)

¹⁾ Technisch Gemeentebld, Nov. 1942. C. H. van Buuren, „Woningonderzoek”.

	arbeiders woningen	middenstandswon.		grootere woningen	totaal
		woonhuis	m. winkel		
Renkum—Heelsum	970	657	151	85	1863
Doorwerth—Heveadorp	122	101	5	72	300
Wolfheze—Buunderkamp	50	114	12	9	185
Oosterbeek	1093	1096	244	293	2726

In procenten uitgedrukt van het totaal de cijfers er a.v. uit:
aantal woningen per dorp of buurtschap zien

	arbeiders woningen	middenstandswon.		grootere woningen	totaal
		woonhuis	m. winkel		
Renkum—Heelsum	52,1	35,3	8,1	4,6	100,—
Doorwerth—Heveadorp	40,7	33,7	1,7	24,—	100,—
Wolfheze—Buunderkamp	27,1	61,6	6,5	4,9	100,—
Oosterbeek	40,2	40,3	9,0	10,6	100,—
Totaal	44,1	38,9	8,1	9,0	100,—

Bij het beschouwen van deze cijfers bedenke men, dat door de samenvoeging van Heveadorp en Doorwerth een nivelleering is ontstaan, die de werkelijkheid verdoezelt.

In Heveadorp vindt men 131 arbeiderswoningen en 23 beambten- en opzichterswoningen, alle eigendom van de Heveafabriek. Daaruit volgt, dat in Doorwerth geen enkele arbeiderswoning wordt gevonden. Het hooge percentage villa's daarentegen is geheel voor rekening van Doorwerth. Uit de cijfers blijkt verder, dat in Renkum-Heelsum belangrijk meer arbeiders woonachtig zijn dan in Oosterbeek, terwijl omgekeerd Oosterbeek meer grootere woningen

telt. Ook de middenstand is in Oosterbeek sterker vertegenwoordigd, zowel de neringdoenden als de overige middenstanders. Hoewel in Oosterbeek relatief veel beter-gesitueerden wonen, is het arbeiderselement stellig niet te verwaarlozen. De gegevens betreffende den woningvoorraad bevestigen derhalve hetgeen zoojuist werd opgemerkt over de verspreiding van de fabrieken en van de fabrieksarbeiders.

Tot slot van dit hoofdstukje volgen hieronder eenige gegevens over de politieke gezindheid der verschillende dorpen en buurtschappen volgens de uitkomsten der verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1937.

	Oosterbeek	Renkum/ Heelsum	Heveadorp	Wolfheze	gemeente Renkum
R.K.S.P.	16,2	26,7	17,6	0,9	33,4
S.D.A.P.	19,4	20,4	25,—	5,7	21,7
A.R.	21,4	17,1	21,3	71,—	13,9
C.H.	16,—	9,8	13,6	8,—	6,7
V.B.	8,8	9,3	4,6	5,9	6,2
V.D.	9,3	3,2	6,6	4,6	2,2
Comm.	1,4	0,05	3,1	0,2	0,5
N.S.B.	4,7	2,—	5,4	2,3	1,8
St. Ger.	0,5	3,7	1,2	0,4	4,5
Herv. Ger.	0,5	3,7	0,4	0,6	4,6
Overigen	1,9	3,9	1,2	0,6	4,5
Totaal	100,—	100,—	100,—	100,—	100,—

Door de structuur van het partijwezen zeggen deze cijfers zoowel omtrent religieuze gezindheid als omtrent economische inzichten en maatschappelijke positie weinig. Opvallend is evenwel toch, dat de groeperingen V.D. en V.B. in Oosterbeek zoo sterk vertegenwoordigd zijn, waaruit de numerieke beteekenis van gezeten burgerij en middenstand althans eenigszins blijkt. Overigens werd ook in Oosterbeek 19,4 % der stemmen op de S.D.A.P. uitgebracht, hetgeen weinig minder is dan te Renkum—Heelsum. In gemeenschappen met een gemengde bevolking ten aanzien der religie kan men verwachten, dat het percentage der op de S.D.A.P. uitgebrachte stemmen met het aantal arbeiders, dat aanwezig is, een correlatie vertoont. Zooals in het voorgaande reeds duidelijk bleek is Oosterbeek een dorp, waarin het financieel minder sterke deel der bevolking een belangrijke plaats inneemt.

Oosterbeek is stellig geen villadorp alleen. Naast de relatief talrijke welgestelden, de renteniers en de neringdoende middenstanders vindt men er nog een sterke arbeidersgroep.

De economische structuur der gemeente.

Reeds tijdens de Beroepstelling van 1899 was in de toenmalige gemeente Renkum 49,9 % der in beroep werkzame bevolking ondergebracht in industrie en ambacht. Van de mannen was het percentage zelfs 57. Renkum — toen nog zonder Doorwerth — had destijds dus al een uitgesproken industrieelen inslag. In 1930 was het percentage in industrie en ambacht werkzaam toege-
nomen tot 51,8 % (mannen 62,2 %). Een overzicht van de uitkomsten van beide tellingen geeft onderstaand staatje 1).

	1899		1930	
	tot. beroeps- bevolking	mannel. ber. bevolking	tot. beroeps- bevolking	mannel. ber. bevolking
industrie	49,9	57,—	51,8	62,2
landbouw	15,9	19,5	6,8	9,—
handel	5,8	6,3	8,7	9,1
verkeer	6,5	7,7	6,8	7,4
crediet-, bank- en verzekeringswezen .	0,2	0,2	0,9	1,—
vrije beroepen e.d.	2,9	2,8	8,1	6,3
onderwijs	1,4	0,5	2,5	1,6
huiselijke diensten	16,9	5,—	14,1	2,7
andere groepen	0,6	0,9	0,5	0,8
	100,—	100,—	100,—	100,—

Wanneer men nu beseft, dat de beroepsbevolking van 1899—1930 is toegenomen van 2.942 tot 6.866, hetgeen meer dan een verdubbeling beteekent, kan men de ontwikkeling der industrie, die van de 3.924 per-

sonen, waarmede de totale beroepsbevolking toenam er 2.083 voor haar rekening nam (1.839 van de 2.766 mannen), zeer voorspoedig noemen 2). Enkele categorieën hebben tot deze ontwikkeling in het bijzonder medegewerkt. De groep „leder, wasdoek, rubber” groeide van 191 tot 823, de groep „textiel” van 1 tot 119 (elastiekfabriek te Oosterbeek, confectie- en wolindustrie te Arnhem, kunstzijdeindustrie te Ede en

1) Voor gedetailleerde gegevens van de telling van 1930 zie bijlage 5.

2) Dat in 1899 Doorwerth nog een aparte gemeente was met 455 inwoners ($\pm$ 150 in beroep) is hier verwaarloosd.

Arnhem). Het aantal steenfabrieksarbeiders nam slechts toe van 270 tot 291. De categorie landbouw vertoonde geen verdere ontwikkeling. Tegenover 440 mannen daarin werkzaam in 1899 stonden 452 in 1930.

Omstreeks 1900 vond men in Renkum en Doorwerth een aantal steenfabrieken, papierfabrieken, wasscherijen en korenmolens. Men kan dit de autochtone industrie noemen. In den loop der jaren zijn daarbij verschillende andere fabrieken gekomen, zooals meubelfabrieken, een bleekpoederfabriek, de rubberfabriek te Heveadorp, een elastiekkabriek.

Volgens de Bedrijfstelling 1930 waren er in dat jaar in de gemeente Renkum de volgende bedrijven:

5 steenfabrieken met 279 arbeidskrachten, waarvan 2 met 61 arbeiders en 3 met 218 arbeiders,

1 bleekpoederfabriek (Wennex) met 80 arbeidskrachten,

4 wasch- en strijkinrichtingen met 110 arbeidskrachten, waarvan 1 (Hofwegen) met 65 arbeiders en 3 met 45 arbeiders,

1 rubberfabriek (Hevea) met 677 arbeidskrachten, waarvan 100 werkzaam in schoenfabriek,

4 papierfabrieken (2 van Van Gelder,

4 (in 1930 5) steenfabrieken met	195 arbeiders (279),
1 bleekpoederfabriek (Wennex) met	40 „ (80),
4 wasch- en strijkinrichtingen met	101 „ (110),
waarvan gebr. Hofwegen met	50 „ (65),
1 rubberfabriek (Hevea) met	1126 „ (677),
4 papierfabrieken met	781 „ (935),
3 meubelfabrieken met	107 „ (128),
waarvan Raanhuis (voortzetting L.O.V.)	72 „ (91),
1 elastiekkabriek met	69 „ (34),
1 gasfabriek met	22 „ (47).
T o t a a l	2441 „ (2290).

¹⁾ De fabriek L.O.V. stond op bijzonderen socialen grondslag. De arbeiders hadden een aandeel in de winst, terwijl de Engelsche Zaterdag reeds voor den vorigen wereldoorlog was ingevoerd. Men zie G. Versteeg „De Oosterbeeksche Meubelfabriek” (Bouwkundig Weekblad 1914).

verder Pannekoek en Schut) met 935 arbeidskrachten,

3 meubelfabrieken met 128 arbeidskrachten, waarvan 1 (Labor Omnia Vincit) met 91 arbeiders ¹⁾,

1 elastiekkabriek (Ned. Elastiekkabriek) met 34 arbeidskrachten,

1 gasfabriek met 47 arbeidskrachten.

Na 1930 is de ontwikkeling der industrie in het algemeen niet gunstig geweest. Het aantal arbeiders liep in de meeste fabrieken terug, waartegenover niet stond de stichting van nieuwe bedrijven van grooten omvang. Van de nieuwe bedrijven kunnen worden genoemd Bouifix, een uit Den Haag eenige jaren geleden overgebracht bedrijf voor soepblokjes (30 arbeidskrachten) en V.A.K.O., een fabriek voor betimmeringen van winkels en kantoren, die uit Amsterdam afkomstig is en normaal aan 10—15 arbeidskrachten werk gaf. Van de andere industriele bedrijven volgt hieronder een overzicht, met vermelding van het aantal arbeidskrachten, dat aanwezig was tijdens de laatste contrôle van de Arbeidsinspectie vóór 1940. Tusschen haakjes is het aantal arbeidskrachten vermeld, dat in 1930 tijdens de Bedrijfstelling aanwezig was.

Dat het aantal arbeiders toch toegenomen is, is op rekening te schrijven van den groei der Heveafabriek. Volgens opgave van de Directie dezer fabriek, waren aldaar aan den vooravond van dezen oorlog $\pm$ 1.600

arbeidskrachten werkzaam. Men bedenke overigens bij het beschouwen van bovenstaande cijfers, dat de gegevens der Arbeidsinspectie verkregen werden bij min of meer toevallige momentopnamen. Het is dus in theorie niet uitgesloten, dat de opgegeven aantallen aan den lagen kant zijn. De algemeene tendens wordt daardoor echter niet teniet gedaan.

Hierboven werden cijfers ontleend aan de Beroeps- en de Bedrijfstelling. Het verschil is hierin gelegen, dat de Beroepstelling per gemeente slechts omvat die personen, welke in die gemeente wonen, ongeacht waar zij werken, terwijl zij bovendien zich niet bezighoudt met de vraag, of iemand inderdaad zijn opgegeven beroep uitoefent en niet tot de werkloozen behoort. De Bedrijfstelling telt evenwel de personen werkzaam in elk bedrijf, ongeacht waar zij wonen, terwijl zij zeer bepaaldelijk niet de werkloozen telt. Hoe groot de werkloosheid (waarover aanstonds meer) was in 1930, is ons helaas niet precies bekend. Men mag wel aannemen, dat de fabrieken vooral na 1930 arbeidskrachten ontslagen hebben. Schakelt men de werkloosheid uit dan is het duidelijk, dat de verbinding tusschen Beroeps- en Bedrijfstelling wordt gevormd door het forensenwezen. Men verkrijgt pas een goed begrip van de economische structuur eener gemeente als men aan het forensenwezen aandacht besteedt. Beroepstelling en Bedrijfstelling zijn belangrijke hulpmiddelen ter bepaling van het forensenwezen, de eenige hulpmiddelen zijn zij evenwel niet. In 1932 publiceerde dr(s) G. Th. J. Delfgaauw zijn studie „De omvang van het forensenwezen in Nederland”¹⁾ welke studie gebaseerd was op de toenmalige forensenbelasting. De uitkomsten voor Renkum volgen hieronder. Zij hebben betrekking op alle beroepsgroepen d.w.z. niet alleen op hen, die werken in de industrie.

¹⁾ Publicatie VII (Serie voor Stedebouw) van het Ned. Inst. voor Volkshuisvesting en Stedebouw.

werkzaam in Renkum.

317	personen uit	Arnhem	
4	„	„	Nijmegen
44	„	„	Ede
5	„	„	Rheden
107	„	„	Wageningen
10	„	„	Elst
1	„	„	Huissen
110	„	„	andere gemeenten
—			(w.o. Heteren)
598			

wonende in Renkum.

217	personen in	Arnhem	werkzaam
62	„	„	Ede
4	„	„	Rheden
34	„	„	Wageningen
5	„	„	Elst
3	„	„	Huissen
3	„	„	Westervoort
—			
328			

Deze verhouding lijkt economisch gunstig voor Renkum, omdat aangenomen mag worden, dat zij die in Renkum werken en elders wonen (598) grootendeels tot de fabrieksarbeiders behooren, terwijl degenen, die in Renkum wonen en elders werken (328) voor een belangrijk gedeelte tot de welgestelden mogen worden gerekend. Intusschen hebben latere onderzoekingen uitgewezen, dat de gegevens van Delfgaauw — daarvan was deze zich trouwens bewust — slechts betrekking hebben op een deel der forensen. Het werkelijke aantal is niet onaanzienlijk hooger, speciaal van de arbeiders en de jongeren. Wel bewijzen de te lage cijfers van Delfgaauw reeds, hoezeer het forensenwezen langs den Veluwezoom en in de Betuwe is ontwikkeld, waaruit weer volgt, dat de welvaart in de verschillende hier gelegen gemeenten onderlingen samenhang vertoont. Voor ons doel, het vaststellen van het forensenwezen in de industrie, leveren Bedrijfs- en Beroepstelling 1930 betere cijfers. Hieronder vindt men een vergelijking van de uitkomsten der beide tellingen:

	aantal werkzamen volgens	
	Bedrijfs- telling	Beroeps- telling
steenfabrieken . . .	279	273
bouwbedrijven . . .	535	777
chemische nijverheid	92	32
meubelmakerijen . .	151	116
confectiefabrieken } kleermakerijen }	38	78
wasch- en strijk- inrichtingen . . .	110	101
rubberfabrieken . . .	677	405
metaalnijverheid . .	162	241
papierfabrieken . . .	935	814
textielindustrie . . .	4	107 (kunst- elastiekfabriek . . . 34 12 zijde 78)
gasfabrieken (incl. distr.bedr.) . .	49	36

De opsomming is hiermede geenszins volledig. In de gemeente Renkum woonden in 1930 tal van personen, werkzaam op andere bedrijven, welke niet binnen de gemeente worden aangetroffen. Zoo werkten er 4 personen in fabrieken van boorden en dassen, 1 in een mosterdfabriek, 12 in sigarenfabrieken, 1 in een oliefabriek, 1 in een margarinefabriek, 1 in een conservenfabriek, 1 in een bierbrouwerij enz.

Overziet men nu al deze gegevens, dan blijkt dat aan den eenen kant de Hevea-fabriek en de papierfabrieken honderden arbeidskrachten van buiten de gemeente aantrekken, terwijl anderzijds honderden arbeiders uit de gemeente Renkum elders werk vinden in de bouwnijverheid, de confectie- en kunstzijdefabrieken en de metaalnijverheid. De fabrieken van Oosterbeek (Wennex, Elastiekfabriek en de meubelfabrieken) trekken arbeidskrachten van buiten aan, terwijl de steenfabrieken en de wasscherijen van de ter plaatse aanwezige arbeidskrachten gebruik maken ¹⁾.

¹⁾ Ook als de cijfers van Beroeps- en Bedrijfs-telling nagenoeg even hoog zijn is er natuurlijk wel forensenverkeer (uitwisseling van gelijksoortige arbeidskrachten) mogelijk. Aannemelijk is evenwel, dat dit niet op groote schaal plaats vindt.

²⁾ Het forensenverkeer van Arnhem, Tijdschr. voor Econ. Geogr. 1942, blz. 1 e.v.

De gevonden woon- en werkverhoudingen bleken ook bij het uitbreken van den tweeden wereldoorlog nog te bestaan. Uit de studie van H. Das ²⁾ blijkt dat duidelijk. De door dezen acteur verzamelde gegevens volgen hieronder.

Personeel uit Arnhem, werkzaam in de voornaamste fabrieken van Renkum.

Ned. Elastiekfabriek, Oosterbeek . . .	34
Wasscherij Hofwegen, Oosterbeek . . .	6
Meubelfabriek Raanhuis, Oosterbeek . .	16
Hevea-rubberfabriek, Hevedorp . . .	242
Papierfabriek Pannekoek, Heelsum . . .	1
Papierfabriek van Gelder, Renkum . . .	3
	<hr/>
	302

Personeel uit de gemeente Renkum, werkzaam in de voornaamste fabrieken van Arnhem.

	uit Ooster- beek	uit dorp Renkum
A.K.U.	37	1
Confectiefabriek Abas	3	—
Confectiefabriek Joosten	—	1
Confectiefabriek van Dijk	1	—
Wolfabriek Van Leeuwen	17	—
Ned. Poetsdoekweverij	1	—
Rijnstaal	3	—
Stokvis	5	—
Tinfabriek	1	—
Stoomsleephelling	8	—
Arnhemsche rubberindustrie	2	1
Arnhemsche bandfabriek	1	—
C.A.M.I.Z. (melkverwerking)	5	—
	<hr/>	<hr/>
Totaal	84	3

Uit beide staatjes komt naar voren, dat dorp Renkum op het punt der woon-werkbetrekkingen in de industrie met Arnhem haast geen contact heeft.

Das deelt verder nog mede, dat de A.K.U.-fabriek te Ede in 1928 10 mannelijke en 27 vrouwelijke arbeidskrachten aantrok, na de reorganisatie der A.K.U.-

fabrieken omstreeks 1930 echter in veel mindere mate, zoodat in Februari 1941 vanuit Oosterbeek te Ede slechts 2 mannen (en geen enkele vrouw) werkten.

Omtrent de bouwvakarbeiders doet Das geen mededeelingen. Dit zou zonder twijfel ook op moeilijkheden zijn gestuit. In dit verband kan evenwel worden opgemerkt, dat onder de bouwvakarbeiders der gemeente Renkum in de dertiger jaren een zware werkloosheid heeft geheerscht, ook in de zomermaanden.

De Directies der Heveafabrieken en van Van Gelder's papierfabrieken verschaften nog enkele gegevens betreffende de woonplaats van hun arbeiders, welke hier ter aanvulling kunnen worden gebruikt. Het betreft hier opgaven van de grootste industriële bedrijven in de gemeente Renkum. De Heveafabrieken hadden in 1939/1940 $\pm$ 1.600 arbeidskrachten. De beide fabrieken van Van Gelder tezamen 750—800. De gezamenlijke personeelssterkte omvatte, onverschillig of men de gegevens van de Arbeidsinspectie of de opgaven der directies neemt, zeker $\frac{3}{4}$ van alle in de gemeente Renkum tewerkgestelde fabrieksarbeiders. De verstrekte gegevens hebben helaas geen betrekking op het totale personeel. De Heveafabrieken waren in staat een vrij nauwkeurige opgave te doen omtrent het personeel aanwezig in September 1939. De Directie van Van Gelder en Zonen N.V. kon echter alleen de woonplaatsen der arbeiders opgeven voor het thans aanwezige personeel (495 arbeidskrachten). Hieronder volgt een specificatie.

Dit overzicht heeft betrekking op 2001 arbeidskrachten, waarvan 499 woonachtig buiten de gemeente. Het staat derhalve wel vast, dat het aantal elders woonachtigen, dat in de industrie der gemeente Renkum werkt, dat der Oosterbeekers en Renkummers, die in een andere gemeente in de industrie werkzaam zijn (zie voren), verre overtreft.

Over den landbouw als bestaansbron der gemeente Renkum behoeven in dit rapport

	Hevea- fabrieken	Van Gelder I	Van Gelder II
Oosterbeek	364	—	2
Heveadorp	452	—	—
Renkum	221	223	179
Heelsum	26	9	22
Wolfheze	4	—	—
Arnhem	193	—	—
Wageningen	—	15	22
Bennekom	—	10	12
Ede	2	1	—
gem. Heteren (Driel)	221	—	—
gem. Elst	12	—	—
gem. Westervoort . .	1	—	—
gem. Rheden	2	—	—
gem. Huissen	6	—	—
gem. Nijmegen	2	—	—
Totaal	1506	258	237

slechts enkele mededeelingen te worden gedaan. De totale oppervlakte der gemeente bedraagt 4.666 ha, terwijl de oppervlakte cultuurgrond in 1939 1.665 ha omvatte. Niet minder dan 3.000 ha wordt derhalve in beslag genomen door bebouwing, wegen, bosschen en woesten grond. Speciaal het areaal bosch is uitgestrekt.

Van den totalen cultuurgrond behoorde in 1939 1.035 ha tot het bouwland, 617 ha tot het blijvend grasland en 13 ha tot den tuingrond. Het weiland der Renkumsche boeren ligt langs den Rijn, terwijl het bouwland hooger op ligt. Deze scheiding tusschen bouw- en weiland heeft uiteraard bedrijfs-economische bezwaren. De situatie is evenwel nog ongunstiger doordat het bouwland niet aan één stuk ligt, doch verspreid. Het is geen uitzondering als een boer land heeft liggen én op Lichtenbeek én op Mariëndaal, dus boven en beneden de spoorlijn van Arnhem naar Utrecht, en dan nog in verschillende stukken, die dikwijls slechts enkele tientallen aren groot zijn. Het boerenbedrijf is in Oosterbeek en Renkum in het nauw gekomen door de uitbreiding van de bebouwing van deze groote dorpen. Door de

bebouwing het dorp uitgedrukt hebben de boeren vanzelfsprekend getracht links en rechts grond te pachten. De beteekenis, welke bij het vaststellen van uitbreidingsplannen moet worden gehecht aan de bedrijfseconomische gevolgen voor de boerderijen en de mogelijkheden van herverkaveling, komt hier wel duidelijk uit.

Verscheidene kleine bedrijfjes, die bouwland kwijt raakten, hebben zich toegelegd op het melkventen. Dit gaf inderdaad eenige uitkomst, doch in de oorlogsjaren, toen alle melk naar de fabriek moest, ontbrak deze mogelijkheid. Bedrijven van 5—6 ha en kleiner bieden thans een onvoldoende bestaansbasis.

De pacht prijs voor het weiland in de uiterwaarden ligt aanmerkelijk boven dien van het hoger gelegen bouwland. Voor weiland wordt per ha *f* 120.— tot *f* 140.— betaald, voor bouwland *f* 40.— tot *f* 75.—. Soms ligt de prijs ook nog iets lager of iets hoger, daar de plaatselijke verschillen zeer groot kunnen zijn.

Van de graslanden der uiterwaarden wordt klei geticheld voor de steenfabrieken. Zoo kan de steenfabriek van Heijnis beschikken over 34 ha, waarvan nu de helft is afgeticheld. Voor het tichelrecht betaalt de fabriek een vaste som 's-jaars plus de pacht van de oppervlakte, welke in normale jaren in bewerking is (ca 2 ha). Na afticheling moet het land weer in goeden staat gebracht worden, d.w.z. vlak, op 10 meter boven N.A.P., terwijl de bovengrond er weer over wordt gebracht. De landeigenaar neemt het terrein weer over, wanneer het weer geschikt is om verpacht te worden. Gerekend wordt, dat bij het aftichelen circa $\frac{1}{10}$ % onland ontstaat.

De veedichtheid per ha grasland bedroeg in 1939 in de geheele gemeente Renkum meer dan 2. Dit hoge cijfer moet worden toegeschreven aan de dichte beweiding der uiterwaarden. In dit verband kan ook worden medegedeeld, dat in 1939 niet minder dan 58,1 % van den rundveestapel tot de

melk- en kalkkoeien behoorde, waaruit duidelijk blijkt hoezeer de nadruk is komen te liggen op de (consumptie-) melkerij.

Na de industrie en de landbouw zal nu besproken worden het verkeer, waaronder ook het toerisme ressorteert. Het percentage der totale beroepsbevolking in de bedrijfsklasse „verkeer” bedroeg in 1930 6,8 %. Dit cijfer is relatief hoog. Zonder de groep binnenscheepvaart wordt het percentage 6,1. In plattelandsgemeenten, die geen centrumfunctie hebben en waar geen binnenschippers gedomicilieerd zijn omvatte de categorie „verkeer” in 1930 in den regel 2—4 %. Het is zonder twijfel zoo, dat het vreemdelingenverkeer het Renkumsche cijfer heeft verhoogd. Op grond van de gedetailleerde cijfers der Beroepstelling zou men kunnen aannemen met 2 %. Toch is het niet juist uit bovenstaande cijfers aan te nemen, dat 2 % der beroepsbevolking in de gemeente Renkum van het toerisme leeft. In de eerste plaats zijn van hen, die hun hoofdberoep erin vinden toeristen te herbergen, weer een aantal verzorgers afhankelijk (globaal de helft). Daarmede is evenwel de beteekenis nog onvoldoende tot uiting gebracht. Dat dit zoo is kan aan een voorbeeld worden gedemonstreerd. Neemt men 10 personen werkzaam in de industrie en stelt men daarnaast 10 hotel- en pensionhouders dan is het duidelijk, dat voor de verzorgende bedrijven de beteekenis van de laatste groep grooter is, omdat zij gedurende de zomermaanden onderdak verschaft aan honderden menschen, die door den verzorgenden middenstand van goederen moeten worden voorzien. Het is eigenlijk zoo, dat de middenstand een deel van zijn inkomen verkrijgt van buiten de gemeente, dus niet meer alleen plaatselijk verzorgend is en daardoor ten deele wordt tot een primaire bestaansbron der gemeente.

Om nu de beteekenis van het toerisme te meten kan men nagaan met welk aantal personen het inwonertal der gemeente door het vreemdelingenverkeer telkenjare tijdelijk wordt verhoogd. Van deze groep personen

leeft dan de plaatselijke middenstand voor een deel. Over een reeks van jaren staan helaas geen statistische gegevens ter beschikking omtrent het vreemdelingenverkeer. Bruikbare gegevens zijn er voor het jaar 1942. Aangenomen moet worden dat in dit oorlogsjaar, toen men niet in het buitenland zijn vakantie kon doorbrengen en men den oorlogstoestand niet als een beletsel gevoelde om met vakantie te gaan, het vreemdelingenverkeer in de gemeente Renkum zeer groot geweest is. Deze onderstelling werd door ingezetenen der gemeente bevestigd. De hieronder vermelde uitkomsten geven dus een gunstig beeld van de beteekenis van het toerisme.

Volgens de „Statistiek van het Vreemdelingenverkeer” van het Centraal Bureau voor de Statistiek¹⁾ waren er in 1942 in de gemeente 14 hotels (13 opgenomen in de statistiek), 12 logementen (12 opgenomen in de statistiek) en 55 pensions (43 opgenomen in de statistiek). Buiten beschouwing bleven pensions met minder dan 6 verhuurbare bedden, pensionnevenbedrijven, zomerhuisjes, kampeerplaatsen en kamerverhuurderijen. Voor deze categorieën zal derhalve aanstonds nog een correctie in de berekening worden toegepast. Eveneens moet nog aandacht worden gewijd aan de dagjesmensen.

In totaal waren er in de 68 hotels, logementen en pensions, waarvan gegevens ter beschikking stonden in de periode van Mei tot en met September, dus in 5 maanden tijds, 83.566 overnachtingen, ofwel gemiddeld per dag 546. Dit beteekent, dat gemiddeld over het tijdvak van Mei tot en met September de gemeentelijke bevolking met 2,4 % werd uitgebreid. Over de drukste maand, n.l. Augustus, wordt het percentage 3,5, over het geheele jaar genomen bedroeg de toename evenwel slechts 229 personen per dag ofwel 1 %. Dit cijfer moet nu echter

weer verhoogd worden. Immers van 1 hotel en 12 pensions ontving het Centraal Bureau voor de Statistiek geen gegevens. Neemt men aan, dat deze bedrijven gemiddeld hetzelfde aantal reizigers hebben geherbergd als de andere hotels en pensions dan zou het totaal overnachtingen van Mei tot en met September toenemen tot 94.576, hetgeen neerkomt op een toename der bevolking met 259 personen of 1,15 %. Ook dit percentage is nog te laag, omdat, zooals gezegd, de statistiek verschillende hierboven met name genoemde overnachtingsgelegenheden buiten beschouwing laat. Onbekend is nu, hoe men deze gelegenheden moet waardeeren. Volgens een opgave van de zijde van de Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer te Oosterbeek zou alleen die plaats 700 vreemdelingen tegelijk kunnen bergen, de gemeente Renkum derhalve naar schatting 1000—1200. Hiertegenover staat nu, dat volgens de statistiek in de topmaand Augustus 2.670 reizigers vertrokken na een verblijf van 9,2 dag per reiziger²⁾, hetgeen beteekent, dat de bevolking van Renkum gemiddeld elken dag

$$2670 \times \frac{9,2}{31} = 792 \text{ personen boven haar normale inwonertal telde.}$$

Dit cijfer van 792 kan men, omdat het Centraal Bureau voor de Statistiek niet omtrent alle geregistreerde hotels en pensions de gegevens heeft binnen gekregen (zie voren) verhoogden tot circa 900. In theorie zou nu het verschil tusschen 1000—1200 en 900 logeerbedden veroorzaakt kunnen worden door de aanwezigheid van tal van zeer kleine pensions en kamerverhuurderijen. Hoe dit alles ook zij, het is duidelijk, dat de bevolking der gemeente Renkum door de aanwezigheid van toeristen (geen dagjesmensen) over het geheele jaar genomen slechts maximaal met 2 % toeneemt.

Van beteekenis is nu evenwel de koopkracht der vreemdelingen. Een gezin, dat in een hotel of pension logeert, geeft per dag een bedrag uit, dat zeker eenige malen

¹⁾ Maandschrift C.B.S. 1943 bl. 33 e.v.

²⁾ Dit cijfer is berekend door het aantal overnachtingen in de periode Mei/Sept. te deelen door het aantal reizigers in dit tijdvak.

hooger is dan hetgeen gemiddeld per dag wordt besteed door een normaal Nederlandsch gezin. Het staat vast, dat een gezin van 4 personen, dat met vakantie per dag *f* 20.— tot *f* 25.— uitgeeft, in de meeste gevallen niet kan beschikken over een jaarinkomen van *f* 7.000.— tot *f* 9.000.—. Toch beteekent de aanwezigheid der vreemdelingen voor de gemeente Renkum, dat het zielental in het toeristenseizoen wordt uitgebreid met personen, die gedurende hun aanwezigheid een dergelijke koopkracht aanwenden.

In Nederland was volgens de Statistiek der Inkomens en Vermogens 1939/1940 het gemiddeld belastbaar inkomen per inwoner *f* 341.— ofwel per gezin ca *f* 1.400.— tot *f* 1.500.—. Het gemiddeld gezinsinkomen, al of niet belastbaar, lag uiteraard wat hooger, niet hooger echter vermoedelijk dan het gemiddelde inkomen per aangeslagene, dat *f* 2.136.— bedroeg. Men zou het kunnen bepalen op *f* 2.000.—. Dit zou dan inhouden, dat men de waarde van de zoojuist berekende „toename” der Renkumsche bevolking t.a.v. de verzorgende bedrijven met 3,5 à 4,5 mag vermenigvuldigen, zoodat zij 7—9 % wordt.

Nu een enkel woord over de dagjesmensen. Statistische gegevens worden omtrent de dagjesmensen niet verzameld. Ons werd medegedeeld, dat het kasteel Doorwerth de laatste jaren 60.000 bezoekers had. Een deel daarvan bestaat zonder twijfel uit de reeds in rekening gebrachte hotel- en pensiongasten. Het is mogelijk, dat men door het totaal aantal dagjesmensen voor de gemeente Renkum op 100.000 te schatten aan den lagen kant blijft. Het zal evenwel blijken, dat het op de eindberekening weinig uitmaakt, of dit aantal zou worden verhoogd tot 200.000. Als men onderstelt, dat een dagbezoeker gemiddeld *f* 1.— tot *f* 1,50 in Renkum besteedt, d.w.z. hetzelfde wat per inwoner per dag besteed wordt bij een jaarinkomen van *f* 2.000.—, dan is de waarde van het dagbezoek gelijk te stellen

met een vermeerdering der bevolking met $\frac{100.000}{365} = 274$ personen, ofwel 1,2 %.

In totaal wordt dus door het toerisme de bevolking als het ware vermeerderd met 7—9 % plus 1,2 % = 8,2—10,2 %. Daar er tusschen verzorgende en niet-verzorgende bevolking een vrij constante betrekking bestaat, zal dus ook het aantal verzorgende middenstanders 8,2—10,2 % hooger kunnen zijn dan indien het toerisme niet tot bloei was gekomen. In verhouding tot de totale beroepsbevolking beteekent dit evenwel voor den verzorgenden middenstand slechts een toename met enkele procenten. Stelt men het verzorgende deel der bevolking op 35 % dan zou door het toerisme dit deel t.o.v. de totale beroepsbevolking kunnen toenemen van 35/100 tot 38,5/103,5 ofwel van 35 % tot 37 %. Dit houdt dus voor den middenstand een toename in van 2 %. Natuurlijk leeft een veel grooter aantal der neringdoenden en ambachtslieden voor een gedeelte van het toerisme. De voordeelen van al deze menschen zijn als het ware gesommeerd in vorenstaande berekening.

Uiteindelijk komt men tot de volgende uitkomst:

direct werkzaam in het vreemdelingenverkeer	2 %
daarvan afhankelijk (verzorgers)	1 %
afhankelijk van de toeristen	2 %
Totaal	5 %
	der totale beroepsbev.

Oosterbeek omvat ongeveer de helft van het aantal inwoners der gemeente Renkum. Onderstelt men, dat de beteekenis van het toerisme er drie keer zoo belangrijk is als in de rest der gemeente, voor welke onderstelling zooals in het vorige hoofdstuk is betoogd aanleiding bestaat, dan zou in Oosterbeek $7\frac{1}{2}$ % der bevolking van het toerisme leven en in de rest der gemeente $2\frac{1}{2}$ %.

De beschouwingen over de bedrijfsklasse „handel” sluiten nauw bij het voorgaande aan. In 1930 was 8,7% der beroepsbevolking in den handel werkzaam. Dit percentage is ook aan den hoogen kant. Dergelijke en hoogere percentages vindt men in den regel in stadjes, die ten opzichte van hun omgeving als centrum fungeeren. Na het voorgaande moet men aannemen, dat het relatief hooge cijfer voor de gemeente Renkum samenhangt met het vreemdelingenverkeer. Oosterbeek, dat meer winkels heeft dan Renkum (zie voren) heeft zeker geen centrumfunctie. Eerder mocht men verwachten, dat de nabijheid van de groote stad Arnhem afbreuk zou doen aan de ontwikkeling van den plaatselijken middenstand. Inderdaad kan gezegd worden, dat vanuit Oosterbeek vaak in Arnhem wordt gewinkeld. Daar heeft men ruimere keus in de winkels voor confectie, heerenmodeartikelen en dameshoeden. Men moet ook bedenken, dat er honderden menschen, die in Oosterbeek wonen, hun werk hebben in Arnhem en daardoor in de gelegenheid verkeereren zonder er een speciale reis voor te maken aldaar inkoop te doen. De oer-Oosterbeekers koopten eerder in Oosterbeek dan de „import”-menschen.

Gezien nu deze situatie is het opvallend, dat in de gemeente Renkum de categorie handel zoo goed ontwikkeld is, dat dus tal van winkels er emplooi kunnen vinden. In vergelijking met het Rijk en andere gemeenten vond men er in 1930 tijdens de Bedrijfstelling relatief veel winkels voor brood, zuivelproducten, groenten en fruit, vleesch, huishoudelijke artikelen, meubelen, electrotechnische artikelen en boeken.

Van de overige groepen in de Beroepstelling valt weinig te zeggen. Het hooge percentage van „huiselijke diensten” spreekt voor zichzelf. In het vorige hoofdstuk werden hierover reeds opmerkingen gemaakt. In categorieën als „vrije beroepen”, „crediet- en bankwezen” en „verzekeringswezen”

vindt men tal van personen, die in Arnhem hun werk hebben, en die tot de beter-gesitueerde forensen behooren, overigens naast kantoorbedienden. Das (zie voren) berekent, dat er in totaal 450 inwoners uit de gemeente Renkum in Arnhem werken, waarvan 87 in de industrie. De rest is dus werkzaam in andere beroepen.

Deze schets van de economische structuur der gemeente zou niet volledig zijn als niet eenige aandacht werd gewijd aan de werkloosheid in de jaren voor het uitbreken van den oorlog.

Buitensporig hoog is de werkloosheid in de gemeente Renkum nooit geweest. In 1933 en 1934 bewoog zich het aantal werklozen al naar het seizoen tusschen 400 en 700. Op een inwonertal van 21.000 is dit niet hoog. In 1935 en 1936 werd de toestand ongunstiger. In den winter is het werklozenaantal dan 800, 900 en soms bijna 1.000, terwijl het minimum in den zomer wordt opgevoerd tot 600—700. Ook deze cijfers blijven echter relatief niet hoog. Merkwaardig is nu, dat na 1936 de werkloosheid niet dadelijk gaat dalen. In den zomer is de werkloosheid iets geringer dan in de vorige jaren, doch des winters is zij minstens even hoog als voorgaande jaren. Eerst in 1939 als hier te lande mobilisatiemaatregelen worden genomen en in den herfst de oorlog uitbreekt wordt dit anders. Opvallend is, dat juist in de jaren 1936, 1937 en 1938 de gemeente Renkum belangrijke vertrekoverschotten te zien gaf, wat sedert 1914 niet meer was voorgekomen. Het is niet aannemelijk, dat de gesignaleerde werkloosheid en de emigratie samenhangen met den toestand in de Renkumsche industrie. Weliswaar heeft de ontwikkeling der industrie in de gemeente Renkum na 1930 te wenschen overgelaten, doch als dit de oorzaak zou zijn mocht men de genoemde verschijnselen eerder verwachten in het tijdvak vóór 1936, toen de Nederlandsche industrie onder een zware depressie gebukt ging. Daar komt bij, dat van de Heveafabriek getuigd

kan worden, dat zij zich juist in die jaren, die voorafgingen aan het uitbreken van den oorlog gunstig heeft ontwikkeld. De gedetailleerde werkloosheidscijfers, waarover het Centraal Bureau voor de Statistiek vanaf 1936 beschikt, wijzen verder uit, dat in de groepen „leder, wasdoek, rubber” en „papier” geen werkloosheid voorkwam. Nu is het mogelijk, dat tegen de geldende instructies in arbeiders uit deze branches geregistreerd zijn onder „ongeschoolde arbeiders”, waarvan er inderdaad een sterke groep werkloos was. De zwaarste werkloosheid evenwel werd gevonden in de categorie bouwbedrijven en daarnaast in de steenindustrie.

Het wil ons voorkomen, dat de verklaring voor het niet dalen van het werkloosheidscijfer gezocht moet worden in de emigratie. Men bedenke, dat in de gemeente Renkum in verband met de door vestigingsoverschotten groeiende bevolking elk jaar een vrij groot aantal huizen moest worden gezet. Toen nu evenwel reeds in 1935, doch vooral van 1936—1938 er vertrekoverschotten kwamen moest dit tengevolge hebben, dat er in de bouwvakken zware werkloosheid ontstond. Deze werkloosheid trad als het ware in de plaats van de werkloosheid onder de fabrieksarbeiders met als gevolg, dat het totaal aantal werklozen niet daalde. Het is typisch, dat van 1936—1938 het verschil tusschen zomer- en winterwerkloosheid groter is dan daarvoor, hetgeen toegeschreven moet worden aan den invloed van de bouwvakken. Vraagt men nu, waarom Renkum van 1936—1938 vertrekoverschotten had, dan kan ten eerste opgemerkt worden, dat Arnhem en Rheden (Velp) hetzelfde verschijnsel vertoonden, Arnhem in dezen zin, dat de vestigingsoverschotten over 1935, 1937 en 1938 minder hoog waren dan daarvoor, Rheden doordat het in 1937 en 1938 vertrekoverschotten had en in 1936 een zeer gering vestigingsoverschot. Deze ontwikkeling in de migratie is volkomen tegengesteld aan de conjunctuur en hangt o.i. samen met

het karakter van Renkum (Oosterbeek), Arnhem en Rheden (Velp) als typische woongemeenten. Wanneer na een tijdvak van diepe depressie in het economisch leven er meer werk komt, zoowel hier te lande als in Ned.-Indië, neemt niet alleen de trek naar de werkgemeenten toe, doch eveneens die naar woongemeenten af. Daarin zou dan de verklaring van de vertrekoverschotten van Renkum gelegen kunnen zijn. Een betere zien wij vooreerst nog niet.

Eenige opmerkingen kunnen hier nog worden gemaakt over de renteniers en gepensioneerden. Bij de voorgaande beschouwingen is reeds enkele malen gebleken, dat deze groep voor de gemeente Renkum, in het bijzonder voor Oosterbeek, van belang is. In elke gemeenschap vindt men vertegenwoordigers van deze groep, doch eerst dan is zij bij het bespreken van de economische structuur de belangstelling waard, wanneer het menschen betreft, die het kapitaal of pensioen waarvan zij leven elders hebben verdiend. Dan immers kan men spreken van nieuw inkomen, dat aan de plaatselijke gemeenschap wordt toegevoegd, en dat men derhalve onder de primaire bestaansbronnen een plaats kan inruimen.

Van de gepensioneerden en renteniers vertelt de officieele statistiek met zooveel woorden niets. Men moet dus een schatting maken. Het gaat er om globaal te bepalen hoeveel „rustig levenden” de gemeente Renkum méér telt dan andere gemeenten. In de gemeente Renkum was in 1930 19,6% van alle mannen ouder dan 50 jaar, in het Rijk 17,7%. Het verschil is 1,9%. Het is natuurlijk niet zoo, dat dit verschil het surplus van renteniers en gepensioneerden aangeeft. Vooreerst heeft Renkum een relatief laag geboortecijfer en dus relatief veel oudere menschen, in de tweede plaats is de leeftijdsgrens van 50 jaar wat aan den lagen kant. Stelt men desondanks de genoemde 1,9% ofwel 170 mannen tegenover de totale mannelijke beroepsbevolking van ruim 5000 personen, dan zouden de renteniers zich

tot de mannelijke beroepsbevolking verhouden als 1 : 30. Telt men de mannelijke beroepsbevolking met de renteniers samen, dan zouden de renteniers van de gezamen-

100
lijke groep — $\times 3,4 = 3,3\%$ uitmaken.
103,4

Voor Oosterbeek zou dit cijfer kunnen zijn 5,— en voor de rest der gemeente 1,7. Zooals gezegd is het duidelijk, dat dergelijke cijfers zeer opgeschroefd zijn. Ten einde de berekeningen niet te ingewikkeld te maken zijn de vrouwen verwaarloosd. In het geschatte cijfer is ook de gestichtsbevolking inbegrepen. Dit is geen bezwaar, daar de gestichten toch ook primair inkomen in de gemeente brengen.

De beteekenis der Heveafabrieken.

De Heveafabriek is het grootste industriele bedrijf in de gemeente Renkum, een bedrijf tevens, dat zich na 1930 nog heeft kunnen ontwikkelen. Er moeten derhalve wel zeer goede gronden aanwezig zijn, indien men, nu de fabrieksgebouwen zwaar gehavend en ten deele verwoest zijn, den wederopbouw zou willen tegengaan. Alvorens de vraag besproken wordt, of het wederopbouwen van het fabriekscomplex gewenscht is, volgt hier een overzicht van de ontwikkeling van het bedrijf.

De Hevea-rubberfabriek was oorspronkelijk gevestigd te Hoogezand, waar evenwel geen uitbreidingsmogelijkheid bestond. In 1915/1916 werd het bedrijf overgebracht naar de gemeente Renkum, alwaar de Directie beslag had weten te leggen op de modelboerderij Huis ter A. Achteraf vraagt men zich af, hoe de Directie der fabriek juist haar keuze kon laten vallen op deze boerderij. Toevallige relaties zullen hierbij een rol gespeeld hebben, terwijl anderzijds het in oorlogstijd bezwaarlijk was ergens een nieuw gebouw neer te zetten. De ligging der fabrieksgebouwen op de helling van den Veluwezoom doet thans wat wonderlijk aan

en lijkt niet efficient. Daartegenover moet gezegd worden, dat het bedrijf zich geheel aan de omstandigheden heeft weten aan te passen. De fabriek is gebouwd in het dal van de Seelbeek, welke aldaar naar den Rijn afstroomt. Het water van de beek wordt in de fabriek benut. De fabriek ligt ook met een der uiteinden aan den Rijn, hetwelk van voordeel is bij den aanvoer van kolen (in 1938 8.000 ton), grondstoffen en hulpstoffen. In de benedenfabriek staat het ketelhuis en wordt stoom geproduceerd voor alle afdelingen der fabriek, welke per buis omhoog wordt gevoerd. Vroeger had men ook in de bovenfabriek een ketelhuis in gebruik. Het spreekt echter vanzelf, dat het economischer is stoom omhoog te brengen dan kolen.

Toen de fabriek op Huis ter A werd gesticht, werd vanuit Hoogezand het vakkwame personeel medegenomen, waarvoor door het bedrijf een dorpje werd gesticht: Heveadorp. Heveadorp is geheel een nederzetting van de fabriek. Men vindt er nu 131 arbeiders- en 23 beambten- en opzichterswoningen, welke alle in eigendom en exploitatie zijn van het bedrijf. De oorlog heeft hier evenwel groote verwoestingen aangericht.

Het fabricageprogramma der fabriek bestond van oudsher voornamelijk uit rijwielbanden, daarnaast zolen en hakken. Sedert 1925 worden de Cres-schoenen gemaakt, schoenen met lederen bovenwerk en een rubberzool, die daaraan volgens speciaal procédé wordt ge vulcaniseerd. Rijwielbanden werden in groote hoeveelheden uitgevoerd naar Engeland en Ned.-Indië, daarnaast naar landen als België en Denemarken. De in 1929 intredende economische depressie, de val van het Pond Sterling, de verhoogde invoerrechten in Engeland en de Japansche concurrentie hebben den export zware klappen toegebracht. Engeland verloor geheel en al zijn beteekenis als afzetmarkt, terwijl men ook van de Nederlandsch-Indische markt werd verdrongen. Zoodoende moest het bedrijf zich voornamelijk gaan instellen op de